

Л.Д.ФЕДОРОВА *

ПРИВАТНІ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ ВАСИЛЯ ТА МИКОЛИ ТАРНОВСЬКИХ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В КИЄВІ

Розглянуто один з аспектів становлення музейної справи в Києві – приватне колекціонування. На прикладі зібрань представників знаної української родини висвітлено їх внесок у збереження національних культурних цінностей, формування музейного фонду України.

Ключові слова: музейна справа в Україні, приватне колекціонування, музеї, Тарновські.

Музейна справа – галузь культури, основним змістом діяльності якої є комплектування, облік, зберігання, вивчення та використання музеями в наукових, освітніх та інших цілях пам'яток історії і культури. Початки колекціонування реліквій сягають доби Київської Русі, коли при церквах і монастирях, у маєтках представників світської і духовної влади, аристократії почали накопичуватися перші зібрання пам'яток. Виникнення і розвиток музеїв в Україні припадає на ХІХ – початок ХХ ст. і завдячує переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наукових, культурно-освітніх і церковних товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, у віданні яких вони перебували. У числі найвідоміших власників приватних музеїв і збірок музейного значення цієї доби була родина Тарновських.

Історія музейної справи та приватного колекціонування і музейництва в Україні в цілому і Києві, зокрема, комплексно не досліджена. Метою цієї статті є показати зміст, шляхи формування, роль і місце приватних збірок Василя та Миколи Тарновських у музейній мережі Києва – найбільшого культурного центру України у складі Російської імперії в зазначений період.

Одним з найбільш відомих колекціонерів другої половини ХІХ ст. був Василь Тарновський, який зробив свій Музей української старовини доступним широкому загалу саме в Києві. Українська історіографія налічує значну кількість праць з досліджуваної теми. А.Мідько зробила огляд публікацій другої половини ХІХ – початку ХХІ ст., присвячених громадсько-політичній, меценатській і культурно-просвітницькій діяльності В.Тарновського, зокрема і його зібранню українських старожитностей. Авторка дійшла висновку, що незважаючи на численний масив статей, автобіографічних робіт, заміток, спеціальних наукових праць комплексного характеру досі не існує¹. Ще одна роз-

** Федорова Лариса Данилівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ, центр досліджень історико-культурної спадщини України
E-mail: ldanilovn@gmail.com*

¹ Мідько А. Діяльність В.В.Тарновського-молодшого: історіографія проблеми // Українознавчий альманах. – 2014. – №16. – С.47–51.

відка дослідниці присвячена громадській та благодійній діяльності відомого колекціонера, зокрема з вшанування пам'яті Т.Шевченка².

Низку статей, що мають досить об'єктивне джерельне підґрунтя, опублікував В.Сарбей³. Історію Качанівки досліджував С.Папета⁴. Н.Товстоляк розглянула історико-краєзнавчий аспект діяльності В.Тарновського⁵. І.Синельник вивчала основні етапи формування унікальної колекції українських старожитностей, внесок колекціонера у розвиток музейної справи⁶. В.Яцюк студіював шевченкіану⁷.

Музею українських старожитностей імені В.В.Тарновського у Чернігові присвячена серія досліджень С.Лаєвського, Л.Линюк⁸, С.Половникової⁹, І.Ситого¹⁰. Ними ж було започатковано видання збірника «Скарбниця української культури», основною тематикою статей якого є наукові дослідження життя та музейної спадщини Тарновських. Спецвипуск збірника №9 опублікував працю О.Черненко про історію формування археологічних колекцій зазначеного музею¹¹.

У контексті історії доброчинності вивчає життя і діяльність колекціонера сучасний письменник та історик Ю.Хорунжий, розглядаючи з цієї точки зору його приватне зібрання¹². Крізь призму феномена меценатства пише про творців «Качанівського Едему» – родину Тарновських і письменник-біограф М.Слабошпицький¹³. Незважаючи на ґрунтовність нарису, він має радше популярний характер, ніж науковий, оскільки не містить жодного посилання на джерела та літературу. Меценатській діяльності родини Тарновських

² Мідько А.С. Тарновський-молодший – громадський діяч і благодійник чернігівської землі // Література та культура Полісся: Серія «Історичні науки». – Вип.76. – Чернігів, 2014. – С.299–307.

³ Сарбей В. До 130-річчя з дня народження В.В.Тарновського // Український історичний журнал. – 1967. – №4. – С.118–121; Його ж. Засновник Шевченкіани // Пам'ятки України. – 1988. – №2. – С.54–55; Його ж. Друковані джерела та розвідки до біографії В.В.Тарновського // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. – Чернігів, 1996. – С.14–16.

⁴ Папета С. Качанівка // Родовід. – Ч.2 (14). – К., 1996. – С.28–33; Його ж. Доля Качанівського Едему // Хроніка-2000. – Вип.16. – К., 1996. – С.132–138.

⁵ Товстоляк Н.М. Краєзнавче музейництво В.В.Тарновського та К.М.Скаржинської // Збірник наукових праць: Серія «Історія та географія». – Вип.38. – Х., 2010. – С.205–209; Її ж. Історико-краєзнавча діяльність Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1838–1899) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. – Вип.48. – Х., 2013. – С.196–202.

⁶ Синельник І. В.В.Тарновський та його колекція українських старожитностей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України – Ч.2. – К., 2004. – С.279–292.

⁷ Яцюк В.М. Шевченкіана Тарновського: декілька спостережень // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.3. – Чернігів, 2002. – С.57–61.

⁸ Лаєвський С.Л., Линюк Л.П. Музей українських старожитностей В.В.Тарновського у часі і просторі // Там само. – С.5–8.

⁹ Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського // Родовід. – Ч.2 (14). – К., 1996. – С.34–38.

¹⁰ Ситий І.М. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. – Вип.2. – Чернігів, 2002. – С.46–49.

¹¹ Черненко О.С. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського (1896–1948 рр.) // Там само. – Вип.9 (спецвип.1). – 136 с.

¹² Хорунжий Ю.М. Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К., 2001. – С.5–24.

¹³ Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2001. – С.120–136.

приділила увагу Н.Колосова¹⁴. У статті використано також розвідки Н.Населевець¹⁵, З.Тарахан-Берези¹⁶ та інших дослідників.

Головними джерелами вивчення зібрання слугували каталог шевченкіани, надрукований 1893 р.¹⁷, перший том каталогу колекції Тарновського, виданий 1898 р., у вступі до якого власник написав про мету і зміст свого життя – збирання української старовини¹⁸. Другий том каталогу побачив світ через рік після смерті колекціонера – в 1900 р. Його упорядником і автором вступної статті про історію зібрання був Борис Грінченко¹⁹. Джерельне значення мають також публікації сучасників і друзів Тарновського. У часопису «Киевская старина» були надруковані статті Василя Горленка²⁰, Миколи Шугурова²¹, Миколи Василенка²², у розділі журналу «Археологическая летопись» – Миколи Біляшівського²³, в «Літературно-науковому вістнику» – Бориса Грінченка (під псевдонімом «Немірич»)²⁴.

Джерельне значення, насамперед для вивчення шляхів формування колекції козацьких пам'яток мають і спогади Дмитра Яворницького, що побачили світ у 1996 р.²⁵ Велику роботу з вивчення історії роду та колекцій музею здійснив племінник колекціонера Михайло Тарновський, який ретельно описав життя та діяльність свого родича. Його спомини побачили світ 1997 р.²⁶

Зібрання двоюрідного брата Василя Тарновського – Миколи, його життя та діяльність майже не знайшли висвітлення в сучасній історіографії. Колекція Миколи Тарновського згадується П.Курінним у праці про історію археологічної науки в Україні²⁷. Єдиним винятком є науково-популярного характеру стаття письменника Г.Зленка²⁸. Вивчити формування та долю цієї колекції

¹⁴ Колосова Н.А. Меценатська діяльність родини Тарновських у культурному розвитку України // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип.3. – К., 2012. – С.74–79.

¹⁵ Населевець Н. Родина Тарновських // Родовід. – Ч.2 (14). – К., 1996. – С.17–23.

¹⁶ Тарахан-Берега З.П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі // Там само. – С.65–75.

¹⁷ Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. – Вип.1: Шевченко. – К., 1893. – 34 с.

¹⁸ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – К., 1898. – 86 с.

¹⁹ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского / Сост. Б.Д.Гринченко. – Т.П. – Чернигов, 1900. – 367 с.

²⁰ В.Г. Альбом офортів Шевченка // Киевская старина. – 1891. – Т.XXXIII. – Июнь. – С.483–484.

²¹ Н.Ш-в. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. Вип.1. Шевченко. Киев. 1893 // Там же. – 1893. – Т.XLI. – Июнь. – С.531–533; Н.Ш. Памяти В.В.Тарновского // Там же. – 1899. – Т.LXVI. – Июль. – С.131–133.

²² Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова / М.П.Василенко // Там же. – 1902. – Т.LXVIII. – Июль – август. – С.282–292.

²³ Б. Собрание древностей Н.Я.Тарновского / Археологическая летопись Южной России // Там же. – 1899. – Т.LXIV. – Январь. – С.53–54; Приём собрания украинских древностей В.В.Тарновского / Археологическая летопись // Там же. – Т.LXVII. – Октябрь. – С.52; Т.LXIV. – Февраль. – С.105; Из коллекции В.В.Тарновского // Там же. – Т.LXV. – Май. – С.120–121.

²⁴ Немирич. Музей Василя Тарновського // Літературно-науковий вістник. – Т.10. – Л., 1900. – С.109–110.

²⁵ Яворницький Д.І. В.В.Тарновський // Хроніка-2000. – Вип.16. – К., 1996. – С.139–172.

²⁶ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський (молодший): 1837–1899 // Там само. – Вип.19/20. – К., 1997. – С.140–180.

²⁷ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Умань, 2013. – С.66.

²⁸ Зленко Г. Трагедія археолога-аматора: Розповідь літературного слідопита // Науковий світ. – 2009. – №9. – С.12–13.

допомогли публікації в журналі «Киевская старина»: українського археолога Миколи Біляшівського²⁹ і російського археолога та військового історика Миколи Бранденбурга³⁰.

Колекціонер, меценат, культурно-громадський діяч *Тарновський Василь Васильович* (молодший) (1838–1899 рр.) походив зі стародавнього козацько-старшинського роду. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві. Родинний маєток Тарновських у с. Качанівка на Чернігівщині був справжнім культурно-мистецьким національним осередком XIX ст. Історик Микола Костомаров назвав його «вириєм [...] куди зліталоя різне українське вчене, художнє та письменне “птаство”»³¹. Ще у студентські роки Василь Тарновський почав збирати українські старожитності. Захоплення національною минувиною було настільки сильним, що, навіть перебуваючи в Росії, він одягався в український одяг, про що писала Марко Вовчок³².

Початок колекції поклали його двоюрідний дядько та батько, які купували для маєтку в Качанівці твори мистецтва й отримували в подарунок від поетів і художників, які бували в них та з якими дружили, книги, рукописи, художні твори. За 40 років сформувалося зібрання старожитностей кількістю майже 10 тис. пам'яток. Воно, постійно поповнюючись, було найбільшим в Україні. Широку відомість отримало завдяки унікальній шевченкіані та козацьким реліквіям.

Василь Васильович першим почав формувати шевченківську колекцію. Він був похресником Кобзаря, який, перебуваючи в Качанівці 1859 р., подарував йому декілька власних офортів³³. Фанатична пристрасть збирати все, пов'язане з життям і творчістю поета, залишилася на все життя. Тарновський усе життя не лише комплектував колекцію, але й систематизував, вивчав і популяризував її. У 1891 р. він опублікував у друкарні Стефана Кульженка в Києві альбом фототипічних знімків з гравюр Шевченка («Офорты Шевченка в коллекции В.В.Тарновского») у кількості 100 примірників, які дарував шанувальникам Кобзаря. Василь Горленко відзначав, що такого зібрання його гравюр, як у Тарновського, не було ні в кого з найвідоміших у Росії колекціонерів³⁴. У 1893 р. в Києві був надрукований каталог шевченкіани. «Киевская старина» відгукнулася на цю подію рецензією Миколи Шугурова, в якій відзначалася подвижницька праця власника та унікальність колекції: «Багато треба було мати любові до предмета, багато праці й енергії вжити для того, щоб скласти це описане в каталозі зібрання, яке настільки численне, що саме по собі являє певним чином цілий Шевченківський музей»³⁵.

Меморіальна колекція Кобзаря налічувала тоді 211 номерів, у каталозі

²⁹ Н.Б. Николай Яковлевич Тарновский (Некролог) // Киевская старина. – 1898. – Т.LXIII. – Декабрь. – С.82–84; Б. Собрание древностей Н.Я.Тарновского / Археологическая летопись Южной России // Там же. – 1899. – Т.LXIV. – Январь. – С.53–54.

³⁰ Бранденбург Н. Памяти Н.Я.Тарновского / Археологическая летопись // Там же. – Т.LVXII. – Ноябрь. – С.110–116.

³¹ Панета С. Доля Качанівського Едему // Хроніка-2000. – Вип.16. – С.133.

³² Тарновський М. Василь Васильович Тарновський (молодший): 1837–1899. – С.175.

³³ Там само. – С.140.

³⁴ В.Г. Альбом офортів Шевченка. – С.483–484.

³⁵ Н.Ш-в. Каталог предметов малорусской старины... – С.533.

1900 р., складеному Борисом Грінченком, – 760 пам'яток. Листи Т.Шевченка та його твори (у т.ч. щоденник 1857–1858 рр.) в автографах мали велике значення для вивчення творчості поета. До першого каталогу ввійшли його документи, постові відомості, листи, плани і фасади хати, яку він мріяв побудувати поблизу Канева та ін.; документи, що мають до нього відношення (листи, рахунки тощо); списки творів Шевченка, зроблені різними особами. Найбільшими й цінними були колекції рисунків і картин, що включали 285 окремих малюнків і картин, два альбоми з-понад 50 малюнків, 37 гравюр і 2 мідних дошки, гравійовані для офортів.

Окремо було систематизовано рисунки, літографії, гравюри, фотографії та інше з картин, портретів і малюнків Тараса Шевченка; бюсти, барельєфи, маски, кліше його портретів, портрети на металі і глині; портрети митця, написані олійними фарбами; його портрети – рисовані, гравійовані, літографовані, фотографії та ін.; рисунки, літографії, фотографії та інше з сюжетами з творів; рисунки, гравюри, літографії, фотографії тощо з сюжетами, що відносяться до нього; меморіальні речі (мольберт, палітра, ящики з мистецьким приладдям, готовальня, ножі, сорочка та ін.; речі, що мають відношення до митця (китайка з труни, в якій перевозили тіло Кобзаря до Києва й Чернечої гори, кільце від драг, на яких його везли тощо).

До каталогу 1893 р. не включено портрети і картини олійними фарбами, бюсти, які ввійшли до видання 1898 р. До колекції Тараса Шевченка належали також його літературні твори та про нього, що мали ввійти до загального каталогу бібліотеки³⁶.

Слід зазначити, що й досі точно не встановлено, скільки одиниць налічувала ця колекція (ймовірно, це стосується всього зібрання Тарновського). Зокрема, його сучасник – відомий український діяч, голова Чернігівської земської управи, який доклав зусиль для створення у Чернігові Музею українських старожитностей імені В.Тарновського, у 1910 р. писав: «Це колекція, що становить 1006 найменувань, з яких 248 літературних творів Шевченка і про Шевченка (друкованих) входять до складу книжкового відділу музею. Останні 758 предметів складають власне відділ Шевченка»³⁷.

Дослідник шевченкіани Тарновського В.Яцюк також додержується думки, що кількість матеріалів в її складі сягала понад 1 тис. одиниць. Він наводить приклади, що два альбоми художника з десятками малюнків реєструвались як дві одиниці, деякі малюнки виявилися не авторськими, стосовно ще кількох фахівці сперечаються й досі³⁸. Нині пам'ятки шевченкіани знаходяться в колекції Національного музею Т.Шевченка в Києві й рукописному фонді Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України.

Значну частину музею складали археологічні знахідки. Інтерес Тарновського до археології був пов'язаний із дослідженням городища Княжа гора, яке ототожнюють з літописним містом Родень, що розташовувалося на

³⁶ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С. VI–VII, 152–229, 367.

³⁷ Уманець Ф. Украинский музей В.В.Тарновского в Чернигове // Исторический вестник. – Т. 121. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 623.

³⁸ Яцюк В.М. Шевченкіана Тарновського... – С. 57.

високому мисі при впадінні р. Рось у Дніпро (поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.). Місцеві жителі знаходили тут чимало речей із бронзи, заліза, кісток та каменю, траплялись і цілі скарби, особливо цінні – жіночі прикраси з золота, срібла, коштовного каміння, багато з яких купив Тарновський. У 1890 р. він разом із дядьком Яковом Васильовичем придбав територію гори в її власника, а 1891 р., за рекомендацією професора Володимира Антоновича, запросив для проведення систематичних археологічних розкопок тут тоді ще молодого дослідника Миколу Біляшівського. Розкопки тривали два сезони, вдалося обстежити майже всю територію дитинця й отримати важливі результати. Тільки за перший сезон до колекції Василя Тарновського надійшло понад 1500 предметів. Завдяки численним публікаціям спочатку в «Киевской старине», потім – в «Археологической летописи Южной России» Микола Біляшівський швидко ввів знахідки з Княжої гори до наукового обігу. У 1892 р. він передав їх Василеві Васильовичу, який через брак коштів припинив дослідження і продав землю селянам, які зорали і засіяли територію. Надалі, виконуючи доручення колекціонера, Біляшівський скуповував у селян усі цінні знахідки, поповнюючи колекцію княжої доби³⁹.

Саме Миколі Біляшівському було доручено впорядкувати та систематизувати археологічну колекцію, яка була репрезентована у каталозі, виданому власником у Києві 1898 р.⁴⁰ Археологічні пам'ятки було систематизовано за хронологічно-географічним принципом. Доісторичний період був представлений знахідками на Княжій горі (кам'яні шліфовані знаряддя, крем'яні, кістяні, глиняні, бронзові вироби) та предметами з різних місць України, загалом – 400 одиниць⁴¹. До великокнязівської доби належали предмети з археологічних розкопок на Княжій горі (монети і печаті, хрести та образки, зміювики, прикраси, у т.ч. із золота, срібла, зброя, речі домашнього вжитку, знаряддя, інструменти); випадкові знахідки на горі, що надійшли після розкопок; предмети, знайдені біля с. Ліплява Золотоніського повіту Полтавської губ. (тепер с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл.), на т.зв. Ліплявському городищі; археологічні знахідки з різних місць, переважно з Київської губернії. Загалом у каталозі зафіксовано 1728 предметів⁴². Але, згідно з даними звірки 1921–1922 рр., археологічна колекція налічувала 2282 одиниці⁴³.

Зібрання поповнювалося окремими речами різних епох, придбаними колекціонером під час подорожей Україною; отриманою в подарунок від Пантелеймона Куліша «гривнею» – зміювиком, знайденим у маєтку Олександри Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок) поблизу сучасного с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.; 1898 р. під час розпродажу в Києві зібрання Миколи Тарновського – хрестами з давньоруського

³⁹ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.164–167; Синельник І. В.В.Тарновський та його колекція... – С.285–286; Хорунжий Ю.М. Українські меценати... – С.17–18.

⁴⁰ Черненко О.Є. Археологічна колекція... – С.33–34.

⁴¹ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – С.1–5.

⁴² Там же. – С.6–35.

⁴³ Кравченко К., Буренко В. Василь Тарновський-молодший – фундатор музейної справи // Фундатори музейної справи та реалії сучасного стану розвитку музейної справи: Наук. зб. за мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 145-річчю від дня народження М.Ф.Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д.М.Щербаківського. – К., 2014. – С.54, 152–158.

Ліплявського городища⁴⁴. Чимало археологічних речей надходило і шляхом обміну пам'ятками з іншими відомими колекціонерами, наприклад Катериною Скаржинською⁴⁵.

Другу за кількістю та значенням частину зібрання становили реліквії козацької доби. Унікальну колекцію пам'яток з історії запорізького козацтва (близько 1 тис. одиниць) Василь Тарновський комплектував, консультуючись із Дмитром Яворницьким. Разом вони збирали козацькі реліквії на місцях розташування укріплень запорожців⁴⁶. Ініціатором подорожі місцями козацької звитяги був Дмитро Іванович. У 1887 р. він запропонував здійснити мандрівку за маршрутом: Київ – Кременчук – Катеринослав – пороги Дніпра – Олександрівське – Нікополь – Капулівка (Стара, або Чортотлицька Січ) – Покровське (Нова Січ) – Консулівка (Кам'янська Січ) – Олешки (Олешівська Січ). Провідником був Яворницький, фотографував полковник Євген Корбут⁴⁷. Зібрання Тарновського поповнили козацька шабля, мідна гармата, запорозький стяг, посуд, люльки, а також кам'яні хрести з козацьких могил. Серед останніх – пам'ятник, встановлений кошовому отаманові Костеві Гордієнку, ще один надгробок – із запорозького цвинтаря Чортотлицької Січі⁴⁸.

По завершенні мандрівки Дмитро Яворницький написав книгу «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», опубліковану 1888 р. за сприяння Василя Тарновського, який передав 1 тис. руб. на друк праці⁴⁹. Автор подякував меценатові в передмові за «освітчене сприяння», що дало можливість зробити видання багато ілюстрованим, «у дещо більшому, ніж звичайному вигляді»⁵⁰.

Колекцію козацького періоду було систематизовано за типологією предметів:

- фрагменти архітектури («остатки церковного зодчества»);
- священні предмети: іконостаси, аналої, церковні меблі; речі церковного вжитку; українські ікони; ікони в шатах, панагії, іконки, хрести та ін.; корогви, плащаниці, облачення та інше церковне шиття; антими́нси; надгробні пам'ятники та хрести;
- зброя: луки, налуччя, колчани і стріли; пики; шаблі; гармати; фортечні стволи; рушниці; пістолети; снаряди для стрільби;
- сідла, кінська зброя та їх частини;
- військові приналежності;
- клейноди: металеві, фаянсові, глиняні, скляні, дерев'яні;
- предмети домашнього вжитку;
- чоловічий і жіночий одяг;
- чоловічі та жіночі прикраси;

⁴⁴ Черненко О.С. Археологічна колекція... – С.32–33.

⁴⁵ Синельник І. В.В.Тарновський та його колекція... – С.286.

⁴⁶ Населевець Н. Родина Тарновських. – С.23.

⁴⁷ Яворницький Д. В.В.Тарновський. – С.151–152.

⁴⁸ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.162.

⁴⁹ Хорунжий Ю.М. Українські меценати... – С.16.

⁵⁰ Яворницький Д.И. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа. – Санкт-Петербург, 1888. – С.П.

- шиття на полотні (окрайки простирадл, пошивок, підризників та ін.;
- портрети історичних осіб (в оригіналах і копіях);
- картини олійними фарбами;
- гравюри, рисунки та ін.: портрети, картини (в оригіналах і копіях);
- автографи історичних осіб (світських і духовних);
- стародруки українських друкарень⁵¹.

У числі козацьких реліквій були шабля гетьмана Богдана Хмельницького, гармати гадяцьких полковників Михайла Милорадовича та Івана Чарниша, особисті речі гетьманів Івана Мазепи, Павла Полуботка, Кирила Розумовського, полковника Семена Палія, козацької старшини, а також луки, сагайдаки, стріли, шаблі (близько 40), гармати (понад 50), фортечні рушниці, пістолі, кінська зброя, порохівниці, ладівниці, натруски, клейноди, гетьманські булави та універсали, перначі, гетьманський бунчук, козацькі прапори, речі щоденного вжитку (кубки, чарки, поставці). Деякі з цих речей належали таким історичним діячам, як митрополит Димитрій Ростовський (Туптало), гетьмани Іван Скоропадський, Яків Лизогуб, Ян Тарновський, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський та ін. Зібрання включало одяг та прикраси, портрети багатьох відомих діячів козацької доби та народні картини «Козак Мамай».

Окрема невелика колекція акварелей і малюнків олівцем, пером тощо складалася з 28 одиниць. Найціннішими серед них з точки зору мистецького та історичного значення були роботи художників Григорія Честахівського та Василя Штернберга, письменника, фольклориста та редактора Пантелеймона Куліша і самого Василя Тарновського⁵².

Власник скомплектував величезну колекцію портретів, що налічувала 1539 картин, малюнків, літографій, фото. Тут були представлені зображення представників різних верств населення: від міщан до царської родини, але особливе місце в колекції належало українським історичним діячам. Для написання копій 1876 р. Тарновський запросив художника Гаврила Васька, який за основу брав оригінали портретів із родин Галаганів, Горленків, Кочубеїв, Скоропадських, Стороженків та ін. Серед 74 таких портретів – чотири зображення Богдана Хмельницького, три – Данила Апостола, по два – Юрія Хмельницького, Івана Самойловича, Івана Мазепи. Не менш рідкісними були в колекції портрети Конашевича-Сагайдачного, Кирила Розумовського, Яна Тарновського, Павла Тетері, Василя Кочубея, Івана Іскри, Петра (Могили), Адама Киселя, Івана Гонти та ін. Із портретом Івана Мазепи, скопійованим із зображення в церкві Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, Тарновський ніколи не розлучався⁵³.

У 1885 р. в Києві побачив світ перший випуск видання «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах», який підготували професори Університету св. Володимира Володимир Антонович і Володимир Бец

⁵¹ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – С.41–86.

⁵² Там же. – С.1–5.

⁵³ Суховарова-Жорнова О. Родинні портрети Лівобережної України XVIII–XIX ст. у колекції Національного музею історії України // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – Вип.11. – К., 2009. – С.211–212.

на основі колекції Василя Тарновського та з його ініціативи. Вони здійснили підготовку цього видання, стурбовані розпорошенням і нищенням багатьох реліквій і приватних (у т.ч. фамільних) колекцій:

«Для порятунку від руйнування дорогих залишків минулого можливі два способи: або зібрання предметів робиться надбанням громадським і зберігається в особливому приміщенні, громадському музеї, або з речових зразків робляться малюнки, копії у значній кількості примірників. Перший спосіб збереження предметів у часі являє хоча більшу ймовірність, але не абсолютну: наприклад у разі війни або ще більше – панування стихійної сили народних мас. Другий спосіб не дає можливості безпосередньо бачити й відчувати самі предмети, але зате, можливо, більш увічніює їх за допомогою копії. Історія рясніє повчальними прикладами нищення оригіналів колекцій та збереження відомостей про них за допомогою таких копій, завдяки літографському верстату»⁵⁴.

Станом на той час, за свідченням упорядників, колекція портретів налічувала 44 одиниці. Її передбачалося видати п'ятьма випусками. До першого включено дев'ять фототипічних портретів виборних гетьманів й один портрет макарівського сотника Сави Туптала⁵⁵. Портретна галерея Тарновського у радянський час була розпорошена по різних музейних установах України. Частина її зберігається нині у Національному музеї історії України⁵⁶.

Величезна колекція «Друковані відтворення карт, малюнків і картин та фотографії» комплектувалася з метою дати всебічне уявлення про Україну, її народ і культуру. Власник музею свідомо збирав друковані копії, оскільки оригінали, що зберігалися в різних місцях, були недоступні широкому загалу. Колекція містила карти і плани; краєвиди місцевостей і населених пунктів; пейзажі; портрети осіб (політичних, громадських діячів, учених, письменників, художників та ін.), котрі за народженням або своєю діяльністю належать до України (понад 450 одиниць); історичні та історично-побутові сюжети; побутові картини; зображення церковних предметів, клейнодів, значків, зброї, одягу, прикрас, посуду, меблів, музичних інструментів та ін.; ілюстрації до літературних творів; альбоми з рисунками різного змісту⁵⁷. Б.Грінченко писав про цей відділ музею:

«Для дослідників культури народу являють велику важливість такі колекції, в яких зібрано все, що обертається в масах, – від чудової, художньо виконаної знаменитим гравером копії великого твору до недоладної лубочної картинки, навіть картинки на цукерковому папірці або коробку сірників. У таких широких

⁵⁴ Бец В.А. От издателя // Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах по коллекции Василия Васильевича Тарновского / Сост. В.Б.Антонович, В.Б.Бец. – Вып.1. – К., 1885. – С.III.

⁵⁵ Там же. – С.IV.

⁵⁶ Суховарова-Жорнова О. Родинні портрети.... – С.211–213.

⁵⁷ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С.6–150.

розмірах здійснювалося збирання копій і В.В.Тарновським, і це складає одне з достоїнств його колекції»⁵⁸.

Колекція рукописів налічувала майже 5 тис. одиниць зберігання⁵⁹. Вона складалася з творів українських письменників XVII–XIX ст. та історичних документів, починаючи з XVI ст. Більшість з творів була вже видана. До неопублікованих належали, зокрема, перший повний переклад Євангелія українською мовою Пилипа Морачевського, який присвятив цій праці майже 30 років свого життя. 1861 р. він надіслав повний переклад Четвероевангелія Імператорській академії наук у Санкт-Петербурзі. Академіки Олександр Востоков, Олександр Никитенко, Ізмаїл Срезневський висловили думку, що «перекладач блискуче виконав своє завдання»⁶⁰. Аналогічний відгук зробили й богослови. А 20 червня 1863 р. з'явилося розпорядження міністра внутрішніх справ Петра Валусева про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Лише 1905 р., у відповідь на звернення української громади в Санкт-Петербурзі, дозвіл було одержано. Наступного року Євангеліє надрукувала Московська синодальна друкарня⁶¹.

У колекції рукописів були й інші цікаві невидані автографи: два твори Д. Де ля Фліза, роман «Іскатели счастья» Пантелеймона Куліша, його український переклад Біблії та ін. У музеї зберігалися також рукописи Леоніда Глібова, Миколи Костомарова, Михайла Максимовича, листи Миколи Гоголя до Василя Тарновського тощо.

Колекція історичних документів містила автографи відомих українських діячів: князя Костянтина Острозького, гетьманів України – від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського та інші документи, що належали до років їхнього гетьманства; документи Малоросійської колегії, родин Лашкевичів, Милорадовичів, Полетик, Тарновських; багато інших цікавих матеріалів з політичної, культурної та побутової історії України⁶².

Колекціонер використовував різні шляхи комплектування своїх колекцій: купував в антикварів, розшукував старожитності в панських маєтках, їздив по селах, листувався з власниками реліквій тощо. При цьому віднайдені пам'ятки він показував відомим українським діячам культури. Його порадиниками були Микола Біляшівський, Василь Горленко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Ілля Рєпін, Дмитро Яворницький.

Багато визначних українських діячів передали до колекції Василя Тарновського власні архіви, зокрема Пантелеймон Куліш та Олександр Лазаревський. Перший ще за життя переслав для музею колекціонера частину своїх рукописних творів – як виданих, так і неопублікованих, решту передала його вдова⁶³. У листі, що надійшов з другою партією рукописів у 1896 р., письменник писав:

⁵⁸ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С.IV–V.

⁵⁹ Там же. – С.IX–X.

⁶⁰ Арполенко Г.П. Морачевський і перший повний переклад Св. Євангелія новоукраїнською мовою // Волинь – Житомирщина. – Вип.10. – Житомир, 2003. – С.212.

⁶¹ Там само. – С.213.

⁶² Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С.IX, 232–364.

⁶³ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.149–150.

«Себе вже випроводжаю в інший, не такий, як цей, світ, маків цвіт, що вранці цвіте, ввечері опаде, а Ваше дбайливе збирання попереживає й не народжених іще. Благаю тільки – не випускати цих покидьок моїх за Ваші двері в Києві і за Ваші ворота в Качанівці. Се пам'яуйте. Списибі Вам. Хто ж би схотів передивлюватись мою покидь, нехай передивлюється у Вашій господі»⁶⁴.

Олександр Лазаревський був головним порадиником в атрибуції пам'яток, поповнював зібрання рукописами, гравюрами, старовинними портретами, зацікавив Василя Тарновського рідкісними книжковими виданнями, відредагував каталог Шевченківської колекції. Йому ж належить думка про передачу музею Чернігівському земству, якому після тривалих коливань і заповів колекцію власник⁶⁵. «Киевская старина» відзначала в 1902 р.:

«Музей малоруських історичних старожитностей В.В.Тарновського та його Шевченківська колекція – це не порожнеча забава збирачів рідкостей. Це – глибоко-національна справа, виконана В.В.Тарновським перед Батьківщиною. Що він сам так розглядав свій музей, найкраще доводить та обставина, що він ніколи не вважав музей своїм фамільним майном. У музеї він завжди вбачав суспільне надбання. Довго не міг він зупинитися на установі, якій він зі спокійною совістю довірив би своє улюблене дітище, установі, яка б зберегла його як національну власність»⁶⁶.

У каталозі, виданому 1898 р., власник зібрання писав про своє захоплення: «Ще в молоді роки [...] я задався думкою зібрати якомога повну колекцію предметів, що характеризують старовинний побут моєї Батьківщини Малоросії»⁶⁷.

Починаючи з 1876 р. колекціонер узимку жив у Києві, привозив сюди і свій знаменитий музей української старовини, залишаючи в Качанівці колекцію портретів, за винятком портрета гетьмана Івана Мазепи. Першою адресою музею став будинок Олександра Гудим-Левковича на розі вулиць Лютеранської та Левашовської, що не зберігся до наших днів (сучасна адреса – вул. Шовковична, 29). Господар надавав ще невеликому тоді музеєві одну з кімнат, де Тарновський виставляв свої колекції. Збереглася фотографія цього приміщення, на якій зображено шанувальника старовини, котрий сидить на канапі з шаблею Івана Мазепи в руках, на стінах – килими, козацька холодна й вогнепальна зброя, козацькі прапори та клейноди, герби, портрети гетьманів, у шафах – одяг, посуд, народні керамічні вироби, крашанки та ін. З осені 1882 й до зими 1883 рр. винаймалося приміщення в особняку Гесселя Розенберга на вул. Садовій, 1 (зруйнований), потім нетривалий час – на сучасній вул. Терещенківській, 3 (тоді – Олексіївська; особняк перебудовано).

Приблизно з 1885 до 1897 рр. Тарновський із родиною мешкав на вул. Володимирській, 48, займаючи весь двоповерховий будинок Ізраїля Бродського (пізніше надбудований). На початку 1890-х рр., коли фінансове становище

⁶⁴ Там само. – С.150.

⁶⁵ Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова // Киевская старина. – 1902. – Т.LXVIII. – Июль – август. – С.284.

⁶⁶ Там же. – С.290.

⁶⁷ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – С.1.

значно погіршилося, Василь Васильович поставив завданням перетворити своє зібрання на загальнодоступний музей. Тоді й було систематизовано колекції, видано каталоги. Музей українських старожитностей займав у будинку Бродського цілий поверх⁶⁸. Колекції розміщувалися в окремих скляних вітринах, вони були систематизованими, а бібліотека налічувала понад 20 тис. томів. Вона включала рукописи XVI–XIX ст., українські стародруки, ноти, малюнки, портрети українських історичних діячів та діячів культури тощо. Доки музей перебував у Києві, він був відкритий для відвідувачів безкоштовно, а екскурсоводом був сам Василь Васильович, незважаючи на поважний вік і паралізовані ноги (рухався у самокатному кріслі). Він надзвичайно радів, коли бачив непідробний інтерес до експонатів, а відтак – до національного минулого. Борис Грінченко опублікував 1900 р. у «Літературно-науковому вістнику» під псевдонімом «Немірич»⁶⁹ статтю про музей Василя Тарновського в Києві, в якій відзначив, що його роблять «винятковим, єдиним і незрівняним» відділи козацький і Шевченків. Значення першого з них він охарактеризував так:

«Тарновський зібрав речей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його річі здебільшого вельми гарні, то ся колекція його є величезним національним українським скарбом. Історик, поет, маляр, скульптор, драматичний артист, схотівши працювати на теми з тих часів, не можуть обминути сього музею і знайдуть там надзвичайно багатий матеріал задля своєї потреби. Звісно кожному, як тяжко доводить ся, напр. драматургові, або ще більше – повістареві, коли він хоче змалювати побут тих часів: у нас досі не зроблено ніякої роботи, з якої охочий міг би бачити, як жили, що їли й пили, в що вдягались, як убирали хати, як і в що бавили ся etc. etc. наші козацькі предки»⁷⁰.

Слід зазначити, що зібрання постійно поповнювалося під час перебування в Києві. Так, наприкінці 1898 – на початку 1899 рр. до нього надійшли дуже цінні пам'ятки. Прапор Переяславського полку 1762 р. раніше перебував у маєтку князя М.Воронцова у с. Мошни (нині Черкаський р-н). Пірнач чернігівського полковника Павла Полуботка (у 1722–1724 рр. – наказний гетьман) Тарновський придбав у його нащадків Милорадовичів у Полтаві. Пірнач був срібним, позолоченим, із шістьма ажурними «перами». Серед нових надходжень – шаблі, рушниці, порохівниці, деталі старовинного костюма, дукачі та різні предмети домашнього вжитку. У числі останніх – скляний бокал київського митрополита Тимофія (Щербацького) з його гербом та ініціалами. Одна з шабел належала вірогідно комусь із козацької старшини, про що свідчить її оздоблення: ручка й оковки на піхвах були виконані зі срібла та позолочені. Невелика мортирка гадяцького полковника (1709–1715 рр.), потім генерально-го судді Івана Чарниша слугувала швидше для салютів, ніж для воєнних дій.

⁶⁸ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.160–161; Хорунжий Ю.М. Українські меценати... – С.16–17.

⁶⁹ Родіонова Н. Етнографічно-фольклористична діяльність Бориса Грінченка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип.82/84. – К., 2006. – С.45.

⁷⁰ Немирич. Музей Василя Тарновського. – С.109–110.

На її належність указують початкові букви навколо герба. Порохівниця з рога лося прикрашена з одного боку гравіюваним орнаментом, а на іншому боці зроблені написи з ім'ям власника «Сава козак» та датою «Года 1707»⁷¹. Загалом за 40 років збирання було сформовано надзвичайно цінні колекції з національної історії. Географічно більшість із них походила з Лівобережної України та Запоріжжя, тобто з колишньої Гетьманщини й Січі.

У Києві Василь Тарновський входив до складу Старої Громади, надавав фінансову допомогу редакції журналу «Киевская старина», підтримував Київську рисувальну школу. Значні витрати на благодійництво й колекціонування, широкий спосіб життя, заведений у Качанівці, поставили його на межу розорення. 1897 р. він змушений був продати садибу в Качанівці цукрозаводчику Павлові Харитоненку. Щоб розмістити музей і цінні речі, вивезені до Києва, Тарновські винайняли велику квартиру в будинку №42 на вул. Володимирській⁷².

Із моменту отримання дозволу на вшанування пам'яті Т.Шевченка Василь Тарновський не пропустив жодного Шевченківського вечора, що його влаштувало Київське літературно-артистичне товариство (у 1896–1901 рр. містилося на сучасній вул. Рогнідинській, 1/13)⁷³. Його племінник Михайло Тарновський писав про це:

«Хворий, спираючись на палицю, підтримуваний двома служниками, ледь пересуваючи ноги, піднімався він, лаячи свої ноги і закликаючи всіх чортів, на другий поверх й, незважаючи на очевидну втому, висиджував дійство до кінця. Шкода було дивитися на старого, який стояв біля підніжжя могили, але водночас це було зворушливо, а для багатьох, якщо хочете, й повчально»⁷⁴.

Упродовж останніх років свого життя Василь Тарновський здійснював своєрідне паломництво в Канів на могилу Кобзаря. При цьому винаймався пароплав, збиралися вся сім'я та інші шанувальники пам'яті поета. Його стараннями та його власним коштом на могилі підтримувався порядок, було встановлено перший пам'ятник – великий чавунний хрест, відлитий 1883 р. за проектом архітектора Віктора Сичугова. На п'єдесталі пам'ятника був барельєф Тараса Шевченка роботи мецената. А в день смерті поета Василь Васильович улаштував поминальний обід, на який збиралася, серед інших, і вся редакція «Киевской старини»⁷⁵.

Василь Васильович та його брат Яків Васильович належали до кола киян, які впродовж майже 20 років намагалися заснувати в місті публічний музей.

⁷¹ В собрание украинских древностей В.В.Тарновского... / Археологическая летопись Южной России // Киевская старина. – 1899. – Т.LXIV. – Февраль. – С.105; Из коллекции В.В.Тарновского // Там же. – Т.LXV. – Май. – С.120–121.

⁷² Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.161.

⁷³ Кальницький М. Будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилося Київське літературно-артистичне товариство // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. – Кн.1. – Ч.3: С–Я. – К., 2011. – С.204–205.

⁷⁴ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.156.

⁷⁵ Там само. – С.156–157; Тарахан-Берега З.П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест... – С.65–68.

Хто за цим стояв свідчить перелік осіб, запрошених на нараду з цього питання до київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Ігнат'єва. Таких нарад було дві – 7 і 21 травня 1894 р. В останній взяли участь відомі вчені, підприємці, купці, архітектори, державні та інші діячі: Володимир Антонович, Лазар і Лев Бродські, Володимир Вельяминов-Зернов, Абрам Золотницький, Олександр Лазаревський, Володимир Ніколаєв, Микола Репнін, Всеволод Рубінштейн, Василь Смирненко, Степан Сольський, Василь і Яків Тарновські, Олександр Терещенко, Володимир Толлі, Лев Томара, Дмитро Федоров, Богдан Ханенко, Микола Хряков. Вони підтримали пропозицію утворити міський музей, деякі з них відразу пожертвували на спорудження будинку музею гроші, інші висловили бажання передати музею власні колекції, зокрема зібрання рукописів, актових матеріалів тощо. У тому році при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі О.Ігнат'єві було організовано Комітет для розробки питання про влаштування в Києві музею з підготовчою комісією при ньому на чолі з віце-губернатором Д.Федоровим⁷⁶.

Створенням музею займалося постале в 1897 р. Київське товариство старожитностей і мистецтв. Василь Тарновський був обраний членом першого правління цього товариства (1897–1899 рр.)⁷⁷. Робота була успішно завершена. У 1899 р. відкрився Київський музей старожитностей і мистецтв, який 1904 р. змінив назву на Київський художньо-промисловий і науковий музей. Зберігся його будинок на сучасній вул. Михайла Грушевського, 6, де нині функціонує Національний художній музей України, перші колекції якого було зібрано саме у цьому приміщенні.

У 1899 р., в останній рік свого життя, Василь Тарновський передав заснованому у тому році пересувному музею навчальних посібників Київського товариства грамотності 44 таблиці зображень українських старожитностей⁷⁸.

Василь Васильович помер 13 (25) червня 1899 р., його поховали на Аскольдовій могилі в Києві, де з білого мармуру було споруджено величний родинний мавзолей. У 1930-х рр. Аскольдову могилу перетворили на парк, кладовище ліквідували, а більшість надгробків знищили. Прах колекціонера було перенесено на Звіринецький цвинтар⁷⁹. Відомий український діяч Микола Шугуров – автор некролога на його смерть, опублікованого в «Киевской старине», писав:

«В.В.Тарновський не належав до тих колекціонерів, які, зібравши скарби, зберігають їх під спудом і неохоче допускають інших до користування ними. Навпаки, він завжди був радий представити кожному можливість користуватися тим, що він зібрав, і впродовж багатьох років він був занепокоєний думкою зробити свій музей громадським надбанням, доступним для загального користування»⁸⁰.

⁷⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.658. – Спр.1. – Арк.2, 48.

⁷⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.648. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.38.

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1532. – Арк.4.

⁷⁹ Проценко Л.А. Київський некрополь: Путівник-довідник. – К., 1994. – С.256.

⁸⁰ Н.Ш. Памяти В.В.Тарновского // Киевская старина. – 1899. – Т.LXVI. – Июль. – С.132.

У 1928 р. академік Костянтин Воблий, намагаючись повернути націоналізоване майно в Києві племінникові Василя Тарновського, звернувся до голови ВУЦВК: «Музей свій Тарновський хотів був передати місту Києву, і тільки через те, що реакційна й українофобська міська дума відмовилась цей неоціненний дар прийняти, він, як чернігівський з роду, передав його Чернігівському земству»⁸¹.

Наприкінці 1896 р. Василь Васильович написав заяву на ім'я голови Чернігівської земської управи Федора Уманця з пропозицією передати свій музей у власність губернського земства з умовою, «щоб він розміщувався у старовинному будинку над Десною, за собором, і був відкритий для огляду його публікою на підставі відомих правил»⁸². Але справа з приміщенням затягнулася. У духовному заповіті від 6 липня 1899 р. Василь Тарновський заповів свої колекції Чернігівському губернському земству без права їх відчуження та переміщення з міста Чернігова, а також ставив умову, щоб музей носив його ім'я⁸³.

Олександр Лазаревський разом з Володимиром Антоновичем, допоки в Чернігові не було збудоване приміщення для музею, влаштували зібрання на тимчасове зберігання до Київського музею старожитностей і мистецтв. Федір Уманець, Ілля Шраг, Борис Грінченко, Микола Біляшівський, виконуючи волю небіжчика, зробили опис колекцій і перевезли їх у приміщення музею, а рукописи, книги, шевченкіану перевезли до Чернігова. Уповноважений Чернігівського земства Борис Грінченко передав зібрання за описом наприкінці вересня Київському товариству старожитностей і мистецтв, де воно зберігалось до осені 1901 р. У 1899 р. київська частина колекцій була представлена на виставці в музеї з нагоди XI археологічного з'їзду, що проходив у Києві. 1900 р. Б.Грінченко разом з дружиною безоплатно підготував каталог зібрання⁸⁴.

У 1902 р. єдиний в Російській імперії музей українських старожитностей Чернігівського губернського земства почав приймати відвідувачів, 1906 р. йому присвоїли ім'я Василя Тарновського⁸⁵. Свідоме українське громадянство високо цінувало «жертволюбність» колекціонера та його прагнення зберегти національні пам'ятки в музеї, доступному відвідувачеві будь-якого стану.

«Українській же громаді треба добре та добре пам'ятати, яку культурну вагу він має. [...] сей музей – не чернігівського земства власність, а всього вкраїнського народу, – писав Борис Грінченко (Немірич). – Через те він мусить бути під контролею усього громадянства [...] Тільки так чинячи збережемо ми наш скарб і передамо його потомкам цілий, ще й побільшений»⁸⁶.

⁸¹ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. – К., 2004. – С.589.

⁸² Половникова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського мовою документів // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.2. – Чернігів, 2002. – С.20.

⁸³ Там само. – С.25.

⁸⁴ Приём собрания украинских древностей В.В.Тарновского. – С.52; Оксенич М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.8. – Чернігів, 2007. – С.169; Лавський С.Л., Линюк Л.П. Музей українських старожитностей... – С.7.

⁸⁵ Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського. – С.35, 37.

⁸⁶ Немірич. Музей Василя Тарновського. – С.125.

У 1923–1925 рр. музей включили до складу Чернігівського історичного музею, що 1991 р. одержав ім'я Василя Тарновського⁸⁷. Як уже зазначалося, частина предметів на сьогоднішній день втрачена. У каталозі 1898 р., наприклад, зафіксовано 80 предметів колекції церковної металопластики XVII–XVIII ст. Їх систематизовано у два розділи: церковне начиння (55 одиниць); ікони в шатах, панагії, іконки, хрести тощо (25 предметів). До колекції належали дарохранительниці, потири, свічки, лампади, кадила, оправы Євангелій, блюда, напрестольні й натільні хрести, ікони в шатах тощо. Деякі з пам'яток мали вкладні записи або написи, пов'язані з історичними особами (запорізьким курінним отаманом Іваном Кравчиною, полтавським полковником Василем Полуботком, чернігівським архієпископом Амвросієм (Дубневичем) та ін.). Нині у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського виявлено лише 18 пам'яток із зазначеної колекції⁸⁸. Із 315 примірників колекції рукописних книг сучасного музею 79 надійшло у складі зібрання Василя Тарновського⁸⁹.

Значну частину пам'яток втрачено під час Другої світової війни, зокрема матеріали археологічного фонду⁹⁰. Повністю втрачено твори малярства, фотографії, репродукції картин, карти. Ще 1933 р., порушуючи волю мецената, з Чернігова забрали шевченківську колекцію (нині вона розподілена між Національним музеєм Тараса Шевченка і відділом рукописів Інституту літератури НАН України). У повоєнний час речі з колекцій вилучалися на користь Національного музею історії України, Національного художнього музею, Центрального державного архіву діячів літератури СРСР, Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського, Національного історико-культурного заповідника «Переяслав-Хмельницький» тощо.

Археолог, колекціонер, двоюрідний брат Василя Тарновського (молодшого) *Тарновський Микола Якович* (1858–1898 рр.) народився у с. Потоки Канівського повіту Київської губернії (нині с. Потік Миронівського р-ну Київської обл.), де був родинний маєток Тарновських. У 1845 р. тут у Василя Тарновського (старшого) побував Тарас Шевченко⁹¹, улітку 1859 р. він відвідав у Потоці Якова Васильовича⁹².

Микола Якович закінчив колегію Павла Ґалаґана в Києві. Його батькові – одному з найбагатших київських домовласників та землевласників Південно-Західного краю – належав особняк на сучасній вул. Золотоворітській, 2 (тепер перебудований). Тут часто бував художник Михайло Врубель, який близько зійшовся з родиною Тарновських⁹³. У 1911 р. Яків Тарновський подарував Київському художньо-промисловому

⁸⁷ *Лаєвський С.Л., Линюк Л.П.* Музей українських старожитностей... – С.7.

⁸⁸ *Арендар Г.* Церковні старожитності Василя Тарновського // *Скарбниця української культури*: Зб. наук. праць. – Вип.8. – Чернігів, 2007. – С.3.

⁸⁹ *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // *Там само*. – Вип.4. – С.3.

⁹⁰ *Черненко О.Є.* Археологічна колекція... – С.35.

⁹¹ *Мелочи из жизни Шевченко / В.В.Тарновский* // *Киевская старина*. – 1897. – Т.LVI. – Февраль. – С.32.

⁹² *Зленко Г.* Трагедія археолога-аматора... – С.12.

⁹³ *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. – С.364–369.

і науковому музею кишеньковий альбом художника з дев'ятьма малюнками олівцем та акварель⁹⁴.

Микола Тарновський був корнетом Лейб-гвардійського полку. Після виходу у відставку проживав у власному маєтку на Канівщині⁹⁵. На навколишніх територіях було виявлено багато археологічних об'єктів – кургани, городища, в землі селяни часто знаходили старожитності. Тут проводили розкопки такі відомі київські археологи, як Володимир Антонович, Микола Біляшівський, Вікентій Хвойка, археолог і військовий історик, директор Артилерійського музею у Санкт-Петербурзі (нині Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку) Микола Бранденбург.

Захопившись археологією, з 1895 р. Микола Тарновський щоліта проводив розкопки у Київській та Полтавській губерніях. Як свідчать сучасники, з вражаючою енергією він взявся за нову для нього справу, досліджуючи переважно кургани біля таких населених пунктів, як Тростянець, Лазурці, Грищенці, Пищальники, Миколаївка, Потоки, Ковалі, Хмільна, Ромашка. Крім того, провів розвідувальні розкопки городищ біля сіл Леплява, Сахнівка (городище Дівиця), Капоночі («замковище»), Бабичі, Хмільна, Пекарі (Княжа гора). Цікавився і випадковими знахідками, придбавши у місцевих селян значну кількість цінних археологічних пам'яток. Микола Бранденбург, який проводив розкопки у Канівському повіті часто разом з Тарновським, згадував:

«Не раз особисто при мені до нього приносили різні речі не тільки з найближчих околиць, але й з інших повітів і навіть губерній; не раз ставалося, що, почувши про яку-небудь знахідку, іноді за 30–40 верст, незважаючи ні на погану погоду, ні на гидкі дороги, щоб тільки не пропустити нагоду, і в результаті всього цього колекція його включала багато предметів високого археологічного інтересу»⁹⁶.

Під час розкопок одного з курганів на Княжій горі біля с. Пекарі Микола Тарновський відкрив могилу з рештками кістяка людини, при якому виявився бронзовий кельт. Тим самим йому вдалося зробити дуже важливе відкриття, тобто констатувати наявність могил бронзового віку на Середній Наддніпрянщині, що до тих пір заперечувалося багатьма археологами. Там само, на Канівщині, археолог знайшов зразки озброєння скіфо-сарматської доби – меч, два списи, набірний шкіряний пояс і рештки сагайдака з бронзовими стрілами. Згадане озброєння колекціонер подарував Артилерійському музею у Санкт-Петербурзі, як і рідкісний стародавній шолом з одного з пограбованих курганів.

Серед куплених речей у зібранні були зразки зброї бронзового віку, бойова сокира-молот із рогу тощо. Було сформовано також колекцію римських монет, предметів пізнього князівського періоду, зокрема цікавий екземпляр енкаліпіона з перегородчастою емаллю тощо⁹⁷.

⁹⁴ Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1911 г. – К., 1912. – С.9.

⁹⁵ Друг О., Малаков Д. Особняки Киева. – С.364–370.

⁹⁶ Бранденбург Н. Памяти Н.Я.Тарновского... – С.112.

⁹⁷ Там же. – С.113.

Частину знахідок з Канівщини колекціонер передав церковно-археологічному музею при Київській духовній академії⁹⁸. Він мріяв, щоб його великі й різноманітні археологічні колекції перейшли до фондів національного музею. Зібрання налічувало декілька тисяч археологічних предметів. Власник зразково впорядкував його й розмістив матеріали у спеціально виготовлених вітринах (їх було, за одними даними, – 26, за іншими – 63), розпочав укладання каталогу, але передчасна смерть не дозволила завершити роботу. Він входив до числа організаторів XI археологічного з'їзду в Києві, був членом розпорядчого комітету з його підготовки. Мріяв прийняти в 1899 р. учасників з'їзду на Княжій горі в особливій археологічній обстановці, готував доповідь про нові знахідки римських монет на Середній Наддніпрянщині.

Навесні 1898 р. під час розкопок Тарновський заразився черевним тифом і 11 вересня того ж року помер у власній садибі в с. Пекарі Черкаського повіту. Микола Бранденбург засвідчив, що часто в польових умовах не було ніякого комфорту, а Микола Якович був незамінним товаришем, добрим і енергійним, делікатним і уважним:

«Чимало днів і ночей мені довелося провести пліч-о-пліч з ним то в тісній селянській хаті, то в палатці серед поля, і жодного разу він не викликав проти себе якогось, навіть скритого незадоволення. [...] ніякі злигодні його не лякали; сьорбали бувало, ми з ним тижнями на розкопках і селянський борщ, і капуста власного на керосиновій кухні приготування, і це ніяк не впливало на його настрої і не охолоджувало завзяття до праці, а між тим він у житті своєму бачив багато, був членом сім'ї заможної, звик до повного достатку і в свій час пожив досить широко, про що любив згадувати, іронізуючи, утім, над помилками своєї молодості й називаючи себе жартома "коли я був аркадським принцом"!»⁹⁹.

Відчуваючи близьку смерть, зробив розпорядження, згідно з яким усі зібрані ним старожитності мали перейти до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Цей заповіт не було оформлено офіційно. За словами археолога, майбутнього директора міського музею в Києві Миколи Біляшівського, «покійний сподівався на людську совість»¹⁰⁰. На жаль, зібрання, яке становило зміст останніх років життя його власника, уже через місяць після його смерті розпродавалося з публічних торгів у Києві. Більшість предметів розкупили торгівці старожитностями, і ця частина колекції фактично втрачена для науки, незначна кількість пам'яток потрапила до шанувальників старовини¹⁰¹.

Зібрання Миколи Тарновського не знайшло належного відображення і в публікаціях. Воно було розпродане частинами спадкоємцями, які не були зацікавлені у створенні музею, а заповіт не був належно оформлений. 1898 р. одну вітрину з хрестами придбав Василь Тарновський¹⁰². Через високу вартість

⁹⁸ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – С.66.

⁹⁹ Бранденбург Н. Памяти Н.Я.Тарновского... – С.115.

¹⁰⁰ Н.Б. Николай Яковлевич Тарновский (Некролог). – С.84.

¹⁰¹ Там же. – С.82–84.

¹⁰² Черненко О.Є. Археологічна колекція... – С.33.

нерозпроданими залишилися 26 невеликих, вишукано зроблених вітрин. На вторинних торгах усе це купили родичі Миколи Тарновського. Передбачалося передати пам'ятки до одного з музеїв Києва. Микола Біляшівський опублікував їх короткий опис. Усі предмети у вітринах були пронумеровані, а за підготовленими власником каталогами можна було встановити походження кожної речі. В одній вітрині містилися речі кам'яного віку: дві булави, знайдені біля сіл Грушеве і Москалівка Київського повіту; сокири-молоти та їх фрагменти – з Канівського повіту. Дві вітрини були заповнені знахідками в курганах біля сіл Бурти, Ємчиха, Грищенці, Казарівка, Синявка Канівського повіту Київської губернії, біля с. Халча Київського повіту, с. Келеберда Золотоніського повіту Полтавської губернії.

Із бронзових предметів великий інтерес представляла булава, знайдена під час корчування лісу біля с. Поташна на Київщині. У колекції були також фрагмент бронзової форми для відливання стріл із с. Грищенці Канівського повіту; ціла низка бронзових фібул, браслетів, прикрас, стріл із різних місць Канівського повіту. Багато предметів походили з розвідувальних розкопів із городища біля с. Леплява Золотоніського повіту Полтавщини: бронзові кільця, браслети, фібули, пряжки, прикраси, різні залізні предмети, грузила, пряслиця, буси, а також масивні мідні сокири. Було декілька мечів-кинджалів перехідної форми від залізної до бронзової доби – з м. Корсунь Черкаського повіту Київської губернії, багато різних дрібних предметів із випадкових знахідок переважно в Канівському повіті. Особливо великим був підбір залізних знарядь, зброї, прикрас із городища Княжа гора біля с. Пекарі на Канівщині. З інших речей великокнязівської епохи Микола Біляшівський відзначив хрест-енколпійон, декілька натільних хрестиків, персні з різних місць Канівського повіту, срібну гривну новгородського типу з с. Пекарі та дві срібних гривни київського типу з городища Княжа гора¹⁰³.

У кінці 1899 р. сестра небіжчика Наталія Тарновська (Мацнева) передала київському Музеєві старожитностей і мистецтв колекцію свого брата: 25 вітрин, 26 посудин і 2 вітрини монет, загалом – 709 номерів старожитностей і 339 монет¹⁰⁴.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ був центром формування національних і провідних профільних, центральних музеїв у Наддніпрянській Україні. Процес становлення таких культурних установ був викликаний суспільною потребою і відбувався в єдиному річищі із загальноєвропейським національним піднесенням. У зазначений час у Києві сформувалися різноманітна за профілем, масштабами, адміністративним підпорядкуванням, формами і напрямками діяльності музейна мережа різного підпорядкування. Паралельно розвивалось і приватне колекціонування, яке відповідало політичним, ідеологічним та культурним процесам в Україні в умовах перебування у складі Російської імперії. Разом з тим приватні зібрання та колекції, які

¹⁰³ Б. Собрание древностей Н.Я.Тарновского. – С.53–54.

¹⁰⁴ ЦДАМЛМ України. – Ф.648. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.124–126; Археологическая летопись // Киевская старина. – 1900. – Т.LXVIII. – Январь. – С.59.

відіграли значну роль у становленні й розвитку музейної справи в Києві, досі не піддавалися комплексному аналізу.

За своїм соціокультурним статусом приватні зібрання братів Тарновських значно різнилися. Василь Васильович урешті-решт перетворив свої колекції на музей, відкритий для огляду і вивчення пам'яток. Фактично Музей українських старожитностей був єдиним у Києві загальнодоступним приватним музеєм. Він цілком відповідав сучасному визначенню такої культурної установи, яке зафіксоване у статуті Міжнародної ради музеїв (ICOM) у 1974 р.:

«Музей – постійна некомерційна установа, покликана слугувати суспільству та сприяти його розвитку, доступна широкій публіці, займається придбанням, збереженням, дослідженням, популяризацією та експонуванням матеріальних свідочів про людину й середовище її проживання в цілях вивчення, освіти, а також для задоволення духовних потреб»¹⁰⁵.

І головне, Музей українських старожитностей Василя Тарновського був єдиним, суто національним, приватним зібранням у Києві. Завдяки самовідданим і добродійній праці колекціонера збережено тисячі пам'яток з історії України, які є уречевленими свідками самотності національної культури, а сам власник відіграв значну роль у розвитку музейної справи в місті.

Зібрання Миколи Тарновського мало велику історичну цінність, було доволі добре вивчене й систематизоване. Пам'ятки з його складу, застосовуючи спеціальну музеєзнавчу термінологію, визначаються як предмети музейного значення, а не музейні предмети. Закон України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.; ст.2) визначає їх таким чином: «Предмет музейного значення – культурна цінність, особливі ознаки якої є підставою для внесення її до Музейного фонду України та набуття статусу музейного предмета з метою збереження, вивчення і публічного представлення»¹⁰⁶. Згадаємо, що сам власник бажав передати колекції до музею, був дарувальником кількох сучасних йому музеїв. За профільною ознакою обидва зібрання належали до історичних, а Миколи Тарновського – ще й до підгрупи археологічних.

¹⁰⁵ Каулен М.Е., Мавлеев Е.В. Музей // Российская музейная энциклопедия. – Т.1. – Москва, 2001. – С.395.

¹⁰⁶ Закон України «Про музеї та музейну справу» [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

The article reviews one of the aspects of museology development in Kyiv – private collecting. By the example of the collections of the representatives of the famous family, it elucidates their contribution into the process of national culture values preservation and museum fund of Ukraine formation.

Keywords: *museology in Ukraine, private collecting, museums, Tarnovs'ki family.*

